

Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep

Abraham Marcus, *Çev.* Mehmet Emin Baş, İstanbul: Küre Yayınları, 2013, 471 sayfa.

*Mahmut Emre ARSLAN**

Şehirlerin tarihine dair bilgilerin kayda geçirilmesi çok öncelere dayansa da bir disiplin olarak “şehir tarihi” takriben altmış yıllık bir maziye sahiptir. İnsanın içerisinde yaşadığı şehri merak etmesi ve tanıma gayreti neticesinde ortaya çıkan şehir tarihleri modern araştırmalarla farklı bir veche kazanmıştır. Klasik literatürde daha çok siyasi, coğrafi, askeri ve biyografik öğelere ağırlık verilmişken, modern çalışmalarla birlikte şehirlerin tarihi daha ayrıntılı şekilde incelenmeye başlanmıştır. İnsan hem diğer insanlarla hem de şehirle olan münasebeti irdelenmek suretiyle, bu tarz tarih yazımının ana unsuru olmaya başlamıştır. Çünkü coğrafyanın, dolayısıyla şehrin insan üzerinde her ne kadar etkisi varsa da, şehri oluşturan, düzenleyen ve kültürünü harmanlayan ana dinamik insandır. Abraham Marcus’un “Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep” ismiyle tercüme edilen eseri de modern şehir tarih yazımına örnek gösterilebilecek önemli bir çalışmadır.

Abraham Marcus, Texas Üniversitesi’nde modern Ortadoğu tarihi ve siyaseti, Osmanlı tarihi, Ortadoğu’nun müzik kültürleri ve Ortadoğu Yahudileri konuları hakkında dersler vermektedir. Yazarın, erken modern ve modern Ortadoğu’nun toplumsal ve kültürel tarihi, şehirler ve şehir hayatı, İslam hukuku ve uygulamaları, müzik ve toplum alanlarında yayınlanmış çok sayıda çalışması vardır. Marcus, inceleyeceğimiz eseriyle 1991 senesinde “Middle East Studies Association Albert Hourani Ödülü”nü kazanmıştır. Kitabın ithaf bölümünden anlaşıldığı üzere yazarın annesi, babası, kayınvalidesi ve kayınpederi Halep’te yetişmiştir. Bu nedenle kitapta yazara ait bilgilerin daha fazla ve detaylı verilmesi, yazarın Halep’e olan ilgisini ortaya koymasından daha uygun olabilirdi.

Küre Yayınları tarafından yayınlanan eserin tercümesini Mehmet Emin Baş yapmıştır. Kitap dokuz bölüm, giriş ve sonuçtan oluşmaktadır. Sonuç bölümünden sonra şehrin nüfusuna dair bir ek verilmiştir. Bunların dışında kitap içerisinde dört harita, on tablo ve altı resim bulunmaktadır. Haritalar her ne kadar yeterli olsa da ticaretin anlatıldığı dördüncü bölüme ticaret yollarını gösteren bir harita eklenmesi teknik açıdan daha verimli olabilirdi. Kitabı oluşturan dokuz bölüm Halep’in bulunduğu coğrafyayı, yerel bilinci, toplumdaki grup yapılarını, merkez-taşra ilişkisini, şehrin yönetimini, iç ve dış ekonomik yapıları ve dinamikleri, insanların zihniyetini, yaşanan sağlık sorunlarını ve ölümü, mekânı algılayış tarzlarını ve mahalle hayatını ayrıntılarıyla içermektedir.

Abraham Marcus’un ilk dikkat çektiği mevzu 18. yy.’da Halep’e ya da genel olarak Ortadoğu toplumuna hangi açılardan yaklaşılmaması gerektiğidir. Yazar, modernleşme ile Avrupa merkezli tarih anlayışının hâkim olmaya başladığını

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi,
mahmutemre.arslan@gmail.com

belirtir. Ancak hâkim olan bu anlayış neticesinde ortaya çıkan ve Ortadoğu için çizilen kapalı, gerici, basit ve durağan dünya imajının sorgulanması gerektiğini söyler. Batılılaşma neticesinde 19. yy. Osmanlı toplumunun değişmeye başladığı doğrudur. Lakin 18. yy için bunu söylemek zordur. Aynı zamanda Avrupa merkezli bakış açıları modern öncesi Ortadoğu toplumunu kendi iç dinamikleri üzerinden değil de başka bir çağda başka bir toplumun tecrübeleri üzerinden değerlendirmektedir. Bu durum 18.yy'da mevcut olan yapıyı tam manasıyla anlayamadan Ortadoğu hakkında varılması gereken hükümlerin birtakım genellemelerle geçiştirilmesine ve basitleştirilmesine yol açar.

Peki Ortadoğu'daki bunca şehir yerine neden Halep incelenmeye değer görülmüştür. Kitap'tan anlaşıldığı üzere bunun birkaç nedeni vardır. Öncelikle Halep, Ortadoğu'nun İstanbul ve Kâhire'den sonra en büyük şehri mesâbesindedir. Yüz bini geçen nüfusuyla o zamanın bir Arap metropolü olan Halep aynı zamanda Kuzey Suriye'nin idari başkentidir. Bununla birlikte ticari açıdan önemi olan Halep, Doğu-Batı arasındaki alışverişin en meşhur merkezlerinden biridir. Tekstil imalatı da şehrin önemli bir ticari ayağıdır. Halep diğer Arap şehirlerine kıyasla Osmanlı kültürüyle daha fazla haşır neşir olmuş, pek çok alanda Osmanlı ile derin bağlar kurmuştur. Bu hususa şehrin coğrafi konumunun izin vermiş olması muhtemeldir. Çünkü hem seyahat güzergahı üzerinde hem de diğer Arap şehirlerine göre Anadolu'ya daha yakındır. Halep şehrinin incelenmesine sebep olan en önemli hususlardan birisi de, temel özellikleri bağlamında çağdaş olan kentlere benzer bir toplum yapısı arz etmesidir. Bunlarla birlikte tarih yazımında yer alsa da Halep hakkındaki verilerin düzensiz ve sınırlı olması, şehirdeki aile hayatı, popüler kültür, okuryazarlık, kadınlar, çocuklar, sosyal tabaka, hukuk sistemi, komşuluk vb. günlük hayatın birçok veçhesi hakkında yeterli verinin olmayışı araştırmaları tetikleyen unsurlardır.

Yazar, giriş bölümünde eserini yazma amaçlarını belirtmektedir. Söz konusu amaçlarını şu şekilde özetleyebiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi modern öncesi Ortadoğu toplumunu Avrupa merkezli kalıplarla anlamaya çalışmak yanlış bir yoldur. Zira hangi toplum bir çalışmaya konu olacaksa ilk olarak o toplumun zaman ve mekân açısından dinamikleri esas alınmalıdır. Dolayısıyla Ortadoğu toplumlarını ve tarihini daha kapsamlı ve doğru bir şekilde inceleyebilmek için bir yol arayışı, kitabın esas amacını oluşturmaktadır. Bununla birlikte Ortadoğu toplumları için kullanılan "geleneksel" "modern öncesi" ve "İslâmî" gibi vasıflar içi dolu ve durumu tam manasıyla izah edecek kadar açıklayıcı tabirler değildir. Kitap bu vasıfların içlerini zaman ve mekâna uygun kesin anlamlarla doldurmaya ve Ortadoğu toplumları için ne ölçüde kullanılabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Yazar, Halep şehrinin tarihindeki ana boşlukları doldurarak toplumun dünyasını yeniden inşa etmeyi, insanların yaşam tarzlarını ve tecrübelerini anlamayı ve bir yüzyıl içerisinde yaşanan hadiselerin dinamiklerini aydınlatmayı hedeflemektedir. Bütün bunların yanında pratik bir amaç da güden yazar, bu alanla ilgilenen araştırmacıları ve genel okuru kuşatacak şekilde giriş mahiyetinde bir eser ortaya koyduğunu söylemektedir.

Eserin geniş bir kaynak yelpazesi vardır. Öncelikle yazar, çalışmayı hazırlarken kaynak açısından bazı zorlukların olduğunu anlatır. Çağdaş çalışmaların ele aldığı mevzuların dağılımındaki eşitsizlik, toplumda hikâye, âdâb-ı muâşeret gibi çoğu

şeyin şifahen aktarılması, yerel müelliflerin derinlemesine analiz ve yorum yapmaması, günlük, hatırat, otobiyografi ve mektuplaşmanın az olması bunlardan bazılarıdır. Bir de Osmanlı'nın gelirler, fiyatlar, işsizlik, okuryazarlık, suç, göç vb. konularda rakamsal veriler sunan sistematik kayıtlar tutmaması da zorluklar arasındadır. Tüm bunlara rağmen yazar geniş bir kaynak çeşidine de sahiptir. Resmî belgeler, biyografiler, Hristiyan kiliselerinin kayıtları, Yahudi hahamlarının metinleri, Avrupa konsolos, tüccar ve seyyahlarının metinleri, gözlemleri ve yorumları ve bölge halkının özellikle de o dönemde ki tarihçilerin eserleri kaynak listesini oluşturmaktadır. Yazar hususen metin boyunca yerel tarihçilerden ve Avrupalılar'ın gözlemlerinden çokça yararlanmıştır.

Eserin bel kemiğini oluşturan en önemli kaynak ise "şer'iyye sicilleri" denilen mahkeme kayıtlarıdır. Sicillerin olmaması durumunda kitabın büyük bir kısmını yazmanın mümkün olamayacağını yazarın kendisi belirtmektedir. Mahkemelerin sivil ve adli her türlü davaya bakmaları, tapu ve kontrat gibi noter işlerini yürütmesi ve şehirde birçok resmi işin hallolduğu idari bir merkez oluşu bu kaynağın önemini ortaya koymaktadır. Kaynaklarda pek fazla görünmeyen kadınlar ve sıradan insanlar bu kayıtlar vesilesiyle gün yüzüne çıkmaktadır. Yazar, çalışmayı ortaya koyarken 50.000 vakayı içeren çeyrek asrın kayıtlarını incelemiştir. Eserin en özgün tarafı şer'iyye sicillerinin kullanılması ve bu kayıtların akıllıca işlenebilmesidir. Yazar, bu kaynağı kullanarak şehir tarihinin meçhul kalmış birçok alanına nüfuz etmemize imkân sağlamıştır.

Yazar, Halep tarihi üzerine yapmış olduğu araştırma hususunda birkaç noktaya dikkat çekmektedir. Modern öncesi toplum için birçok genellemenin yapıldığını belirttiikten sonra ailelerin korunaklı bir mahremiyet içerisinde olduğu, mahallelerin aynı sosyal tabakaya mensup insanlar tarafından iskân edildiği gibi konuları yaygın olan genellemelere örnek olarak verir. Ancak sıkı bir bilimsel araştırma neticesinde çoğu kanaatin ve genellemenin değişebileceği görülecektir. Toplumun tarihi daha doğru ve eksiksiz anlaşılabilmesi için olması gereken ile gerçek hayattakilerin uyumsuzluğu ve gerçekliklerin çeşitliliği göz ardı edilmemelidir. Dikkat çekilen bir başka nokta ise İslâm'ın toplum içerisindeki rolünün doğru bir biçimde tanımlanması gerektiğidir. İslam çerçevesi dışında gelişen birçok mevzunun olduğunu belirten yazar, İslam dışında olan ama Halep toplumunda görülen unsurların kültüre dahil edilmesi gerektiğini savunur.

Birinci bölüm bir mekân olarak Halep'i ve çevresini anlattıktan sonra yerel bilinç konusuna odaklanmaktadır. Halep'in coğrafya içerisindeki konumu ve bazı özellikleri belirtilir. Halep'in tarihine dair kısa bir izahattan sonra özelde Halep toplumunun, genelde Ortadoğu'nun devlet ile olan ilişkisi anlatılır. Şehrin yönetimi merkezden gönderilen ve daha çok Türk ya da Türkçe konuşan yöneticiler tarafından sağlanır. Tebaanın yönetime katılması teşvik edilmezken kendilerinden istenen sadece devlete itaat ve sultana bağlılıktır. Daha sonra yerel bilince değinen yazar toplumda etnik bilincin zayıf olduğunu daha çok inancın birliktelik rolünü oynadığını belirtir. Halkın yönetimi nasıl karşıladığı, zengin kesimin Osmanlı elitine dahil oluşu, Osmanlı'nın 18. yy'da ki durumu, ticaret, göçler, Avrupa'nın Ortadoğu için ne anlam ifade ettiği, bölgenin yapısı ve yerel kimlikler bu bölümün kısaca irdelediği mevzulardır. Bu bölümde değinilen mevzular ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak işlenecektir.

Halep halkı çeşitliliği doğal karşılamaktadır. Hayatın bütününe yayılan bu çeşitliliğin ve statü, sosyal ilişki, kültürel tutum ve toplumsal kimlik arasındaki farklılıkların sebepleri inanç, cinsiyet ve zenginliktir. Halep toplumunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'in oluşturduğu üç temel inanç yapısı vardır. Toplumun seksen-doksan bin kadarını Sünni Müslümanlar, yirmi bin kadarını Hristiyanlar ve üç-dört bin kadarını da Yahudiler oluşturmaktadır. Kadın ve erkeğin toplumda farklı rollere bürünmesi gerektiği, toplumda hâkim olan görüştür. Ancak bu anlayıştan kadının toplum dışına itildiği sonucu çıkmamaktadır. Pek çok alanda kadınlar özellikle vakıflar aracılığıyla kendilerine yer bulabilmektedir. Yüksek statü mevzusuda kitap içerisinde işlenen önemli bir konudur. Yüksek statünün kaynağı zenginlik, makam, askeri güç, dini meslek, eğitim ve itibarlı bir soydur. Bu bölümde gayrimüslim ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler, kadınların ve erkeklerin toplumdaki konumu, yüksek statünün kaynakları, toplumdaki tabakalaşma ayrıntılarıyla işlenmiştir.

Üçüncü bölüm iktidar, siyaset ve hukuk bağlamında Halep'i anlatmaktadır. Osmanlı otoritesinin mahiyeti, halk ayaklanmaları, siyasi çekişmeler, devletin toplumla olan münasebeti, devletin ve yerel yönetimin işleyişi, kadınlar görevleri, mahkemelerin işleyişi ve toplumsal otokontrol bölümün ana mevzularıdır. Yazar, devlet-yerel otoriteler-halk arasındaki ilişkileri oldukça detaylı tasvir etmiştir. Devlet, 18. yy'ın büyük bir kısmında otoritesini korusa da, 1770'lerden itibaren gücü kademeli olarak azalmaya başlamıştır. Bu dönem artık yerel ailelerin güçlendiği ve birçok siyasi çekişmenin önünün açıldığı bir dönemdir. İtibarlı ailelerin güçlenmesi ve zaman zaman halkın desteğini almaları neticesinde valileri sindirmeye ve hatta şehirden kovmaya dahi güçleri yetmiştir. Aynı zamanda bu bölümün geniş bir kısmını da hukuk kurumları, işleyişi, eksiklikleri, halk nezdindeki yeri vb. konular oluşturmaktadır.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde Halep'in ekonomisini ele alan yazar, geçimin nasıl sağlandığını, zenginliğin kaynaklarını, şehir içindeki pazarları, çalışan nüfusu, sanayi, ticaret ve piyasayı, ailenin ekonomik yapısını ve hayırseverliği irdelemiştir. Halep'te ekonominin gidişatı dört ana etken ile dışa bağımlıydı. Bunlar gıda, kırsal kaynaklar, güvenlik ve ticarettir. Gıda temini özellikle kıtlık dönemlerinde çok belirleyici bir faktör oluyordu. On yılda bir tekrar eden kıtlıklar adeta hayatın tabii bir ritmi haline gelmişti. Kıtlık dönemlerinde çevre bölgelerden tahıl temini yapılıyor ve böylece ihtiyaç kapatılmaya çalışılıyordu. Kırsal alan ise bilhassa zenginler için muazzam bir kaynak sağlıyordu. Ekilebilir geniş araziler ve borca, krediye ve birçok ürüne ihtiyacı olan sayısız köylü büyük bir imkandı. Şehrin dış dünya ile olan iletişimi de bu kırsal bölgelerden sağlanıyordu. Bu bölgelerdeki güvenlik zafiyeti hem ticaret ve seyahati engelliyor hem de yerel halkın köylerinden kaçmasına sebep oluyordu. Özellikle güneyden gelen bedevi kabileler ve bazı yerel aşiretler güvenlik tehdidinin ana unsurlarıydı. Geçiş güzergahlarını tutan bu güçler haraç kesiyorlar ve güvenlik güçleri tarafından zor alt edilebiliyorlardı. Yerel unsurlar veya tüccar kervanları bu güçlerle uzlaşmayı bir çözüm yolu olarak benimsemişti. Çünkü malları yağmalandığında verecekleri haraçtan çok daha fazlasını kaybediyorlardı. Şehrin yöneticisine başvursalar da çoğunlukla giden mal geri gelmiyordu. Şehrin en önemli unsurlarından birisi de ticarettir. Doğu-Batı arasında önemli bir ticari merkez olan Halep, Çin ve

Hindistan'dan gelen ürünleri ve İran üzerinden gelen ipeği buradan Avrupa'ya pazarlıyordu. Ancak keşifler neticesinde Ümit Burnu güzergahının işlemeye başlaması yavaş yavaş ticaretin seyrini de değiştirmeye başlamıştı. Buna 18.yy'ın başlarında İran'ın hem Rusya hem de Osmanlı ile girdiği savaşlar neticesinde İpek ticaretinin sekteye uğraması da eklenince Halep'in ticari misyonu yavaş yavaş azalmaya başlamıştır.

Yazar, altıncı bölümde din ve inanca, popüler kültüre, okuryazarlığa ve yüksek öğrenime dair konulara yer vermiştir. Dinin toplumdaki konumunu anlatan yazar, popüler kültürün de yaygın olduğunu belirtmektedir. Batıl inançlar, büyü, yemek çeşitleri, giyim modası, müzik ve eğlenceye dair anlatımları Halep kültürünün çok çeşitli öğelerden oluştuğunu meydana çıkartmaktadır. Toplumda eğitim düzeyi ise genel olarak iptidai seviyededir. Yüksek öğrenimi daha çok küçük bir kesim sürdürmektedir. Ancak toplum içerisinde ulemâ ve okuryazar kesim gereken saygıyı görmektedir. Yedinci bölüm ise daha çok sağlık meselelerine dair konuları ele almaktadır. Sağlık problemleri, problemlerin kültürel sebepleri, ölümün yaygınlığı ve toplumdaki karşılığı ve özellikle veba bu bölümün içeriğini oluşturmaktadır.

Sekizinci ve dokuzuncu bölümler Halep toplumunun mekân algısını, inşa faaliyetlerini, şehrin nasıl geliştiğini, kamu hizmetlerini, mahalle hayatını ve mahremiyeti ele almaktadır. Halep şehri geniş, kamu binalarıyla donatılmış, rahatlık, güvenlik ve mahremiyet esaslarına göre düzenlenmiş bir şehirdir. Devlet, şehrin sorunlarıyla ve hizmetleriyle ilgilenmek için nadiren devreye girmektedir. Bu işler daha çok hayır faaliyetleri ve mahallenin kendi iç dinamikleriyle çözülmüyordu. Şehir dokuz kapısı olan müstahkem surlarla çevrilidir. Şehrin yerleşim alanı yaklaşık olarak 3,8 kilometrekarelik bir alandı. Şehirde ulaşım yaya olarak sağlandığı için herkes yakın mesafenin rahatlığını istiyordu. İnsanların günlük ihtiyaçlarını temin edilebileceği yerlerin mahalle aralarına dağılması bu talebi karşılar neteliktedir. Halep'te evler iki katlıdır. Bu hususta sadece camilerin minareleri ve kubbeleri istisna teşkil eder. Şehrin merkezini Batı surlarıyla iç kalenin arası oluşturuyordu. Birçok kamu binası, hamamlar, medreseler, hanlar, camiler vs. burada bulunuyordu. Sokaklar şehir alanının en fazla %10'unu kapsıyordu. Karmaşık görünse de bu sokak yapısının kendi iç mantığı vardı. Şehrin yoğun olmayan kısımlarının mahrem bir havası vardı. Bu hususiyet halk tarafından yüceltiliyor ve hukuki destek alıyordu. Çıkmaz sokaklar sakinlerin ortak malıydı ve eğer istemezlerse dışarıdan gelenleri sokmayabilirlerdi. Hatta bir mahallede dükkanının başka girişi olmasına rağmen kendi sokaklarına kapı açtıran iş yeri sahibi dava neticesinde ikinci kapıyı kapatmak zorunda kalmıştı. Şehir halkı genel ihtiyaçlarını mahallelerinden sağlıyordu. Bu nedenle sosyal hayatlarının merkezini mahalleler teşkil ediyordu. Halep'te 18. yy'da seksen iki mahalle bulunuyordu. Kitapta bu mahallelerin yerlerini gösteren ve aynı şekilde bölgelerdeki ev fiyatlarının seviyelerini gösteren iki plan bulunmaktadır. Bunlar okuyucu için büyük kolaylık sağlamaktadır.

Sonuç bölümünde ticaret, siyasi istikrar, suç, gıda temini, sağlık koşulları, göç, moda gibi cüz'î konularda bazı değişimler yaşansa da toplumsal yapı, fikir ve inanç dünyası, yönetim sistemi, kurumlar, nüfus yapısı ve genel hatlarıyla hayat tarzının süreklilik gösterdiğini belirtmektedir. Kitap boyunca da sürekli atıf yaptığı

“sürekli” kavramı üzerinden yazar 18. yy Halep toplumunu incelemiştir. Ortaya koyduğu veriler ve çıkarımlar süreklilik kavramının yüzyıl boyunca devam ettiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca yazar, çalışması boyunca genelleme yapmaktan kaçınmış ve farklılıklara dikkat çekmiştir. Bir şehrin tarihini incelemek ve toplumunu anlayabilmek açısından kapsamlı ve örnek olabilecek bir metin ortaya koymuştur. Şehir ve toplum tarihine merak duyan herkesin okuyabileceği, teknik terimlere boğulmamış bir üslupla kaleme alınması eserin çekiciliğini artıran önemli bir unsurdur.